

GRÚBER KÁROLY – VASZARI TAMÁS

A MODERN OROSZ NEMZETI IDENTITÁS DILEMMÁI AZ 1989 UTÁNI ÁTMENETBEN

Az orosz nemzeti identitás és közgondolkodás több évszázados vita tárgya, amely elsősorban arról szól, hogy Oroszország része-e a Nyugatnak, illetve egyáltalán mérhető-e annak normarendszerével. Ugyanakkor e viták többségének közös sajátossága, hogy elsősorban filozófiai alapon próbál választ találni a feltett kérdésre, s ritka az olyan érvelés, amely a történelmi események közgondolkodásra gyakorolt hatását, illetve a társadalomfejlődés adott körülmények között megvalósuló folyamatát venné alapul.

E tanulmányban a szerzők azt igyekeznek alátámasztani, hogy a jelenlegi közgondolkodást és az oroszországi állampolgárok ön- és közösségmeghatározását egyértelműen azok a bizonyos, konkrét történelmi események és fejlődési folyamatok determinálják, amelyeket az adott politikai rendszerek hivatalos álláspontjai évtizedről évtizedre különböző aspektusban tárnak az ország polgárai elé. A másik, a közösség identitását és világlátását jelentősen befolyásoló tényezők csoportjába tartozik az emberek saját tapasztalatainak összessége, amelyek közül napjainkban külön kiemelkedik a múlt század nyolcvanas éveinek második felében újtárra indult átalakulási folyamat, amely Oroszországban még ma sem tekinthető lezártnak. Az orosz átmenet jellege az ország méreteiből és hagyományaiból kifolyólag kevésbé összehasonlítható a közép-európai, így a magyar átmenettel. A közép-európai átmenetek és a nemzeti identitás összefüggéseiről több elemzés jelent meg az utóbbi évtizedben.¹

Az identitás közgondolkodásra gyakorolt hatásának leírása nemcsak azért szükséges, hogy előre jelezhessük Oroszország lehetséges reakcióit a geopolitikai adottságaiból fakadó kihívásokra, hanem azért is, mert így az ország nemzetközi gazdaságpolitikai döntéseit is könnyebben prognosztizálhatjuk, külön jelentőséget tulajdonítva az EU–orosz és magyar–orosz gazdasági és kereskedelmi kapcsolatoknak. A helyzet reális megítélését nehezíti az orosz társadalom egyes rétegei és csoportjai között megfigyelhető óriási távolság, amely alapvetően határozza meg az orosz identitás egyediségét. A fentiek szemlélte-

¹ L. például: GRÚBER Károly: *Európai identitások: régió, nemzet, integráció*, Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány – Osiris Kiadó, Budapest, 2002; SCHÖPFLIN György: *Az identitás dilemmái*, Attraktor Kiadó, Budapest, 2004.

tésére elegendő csak az ország átlagpolgára, illetve szellemi és gazdasági elitje között lévő szakadékra gondolni, hogy érthetővé váljék, miért is fontos annak feltérképezése, hogy a hivatalos álláspont mögött valójában milyen érdekcsoportok és érdekek állnak, s ezek mire épülnek, miből táplálkoznak.

Az orosz identitás fejlődése: történelmi kitekintés

Mielőtt hozzálátnánk az orosz nemzeti identitás részletes elemzéséhez, először is érdemes néhány sorban arra is kitérni, hogy pontosan mit értünk a nemzeti identitás fogalma alatt. Jürgen Habermas, a téma vezető német szakértője a következőképpen definiálja a modern nemzettudatot:

A nemzetállam és a demokrácia a francia forradalom ikergyermekai. Kulturális értelemben a nacionalizmus árnyékában állnak. [...]

A nemzeti összetartozás politikai tudata egy olyan fejlődésfolyamatból jön létre, amely csak akkor ragadhatta magával a lakosságot, amikor azt a gazdasági és társadalmi modernizálódás folyamatai már kiszakították rendi társadalmi kötelekeiből, vagyis egyszerre mobilizálódott és vált szét egyénekre. A nacionalizmus olyan tudati formáció, amely előfeltételezi a kulturális hagyományoknak a történetíráson és a reflexión átszűrődött elsajátítását. Ugyanakkor a modern tömegkommunikáció csatornáin terjed. Mindkét körülmény mesterséges vonásokat kölcsönöz a nacionalizmusnak: bizonyos fokú konstruáltsága eleve alkalmassá teszi arra, hogy a politikai elit manipulatív módon visszaéljen vele. [...]

Bár egy olyan közösség átfogó modellje, amely szőröstül-bőröstül bekebelezi az állampolgárokat, sok tekintetben nem illeszkedik a modern politikához, van egy előnye azzal a szervezeti modellel szemben, amely szerint az egyes emberek elszigetelten állnak szemben az államapparátussal, és csak egy funkcionálisan specifikált tagsági vonatkozással kapcsolódnak hozzá: ti. világossá teszi, hogy a politikai autonómia öncél, amelyet senki sem valósíthat meg egyedül, saját érdekei privát követésében, hanem csak mindannyian közösen egy interszjektív megosztott gyakorlat útján. Az állampolgár jogállása a viszonzott elismerés egalitárius kapcsolatainak hálózata révén konstituálódik. Ez mindenkiről a többes szám első személy résztvevői perspektíváját feltételezi, nem pedig csak a saját sikerére orientált szemlélő vagy cselekvő megfigyelői perspektíváját.²

² HABERMAS, Jürgen: Állampolgárság és nemzeti identitás. Töprengések az európai jövőről. Hans Paeschkének, a „Merkúr” alapítójának, 80. születésnapjára, *Beszélő hetilap*, 4/35., <<http://beszelo.c3.hu/cikkek/allampolgarsag-es-nemzeti-identitas>> (letöltve: 2015. 05. 25.).

A fenti gondolatmenetből különösen fontos kiemelni a nemzeti identitás konstruált mivoltát,³ mivel e mesterséges jelleg magában hordozza azt a lehetőséget, hogy összetevőit az adott politikai rendszer a saját érdekei szerint jelölje ki. Ebből a szempontból különösen érdekes kiemelni azokat a momentumokat, amikor a szovjet történetírás a cári hatalomról mint az orosz birodalmiság megteremtőjéről értekezett, vagy pedig a jelenlegi orosz történelemszemlélet kialakítását, amelyben egyszerre kapott helyet az ortodox kereszténység, a cári imperializmus és a sztálini Szovjetunió, amely az immár rehabilitált generalisszimusz idején érte el nagyságának csúcspontját. A putyini Oroszország szinte minden szempontból kihasználja a fentről konstruált nemzettudat előnyeit; és a konstruált valóságot még erősíti is a Kelet-Ukrajnában kitört fegyveres konfliktus.

Ha az orosz nemzeti identitást történelmi kontextusban kívánjuk vizsgálni, nincs könnyű dolgunk. Ennek több oka is van. Egyrésztől gyakran ütközünk illuzórikus vagy idealista megközelítésekbe,⁴ másrésztől olyan írásokat is szép számmal találunk, amelyek Oroszországot a Máság szinonimájaként definiálják,⁵ s nem veszik észre, hogy a nyugati elméletek igazolhatóságának hibájára nem lehet magyarázat az a tény, hogy Oroszország más, mint az európai országok. Az efféle elméleteket más módszerekkel is könnyen megcáfолhatjuk, hiszen elegendő annak igazolása, hogy a 19. századi Oroszország semmiben nem egzotikus vagy különleges azon kívül, hogy a nyugati országokhoz képest (Franciaország, Németország) egy korábbi fejlődési stádiumban leledzik, s ebből a szempontból a legnagyobb problémát az jelentheti, ha az új társadalmi berendezkedést egy erre még meg nem érett társadalomban próbáljuk meggyökereztetni.⁶

Az orosz nemzeti identitás először Nagy Péter cár idejében jelent meg a közgondolkodásban, viszont akkor is kizárólag az elit köreibben.⁷ Itt szükséges szót ejteni az orosz társadalom végtelen polarizáltságáról, amely a mai napig megfigyelhető. E jelenség igazolására ott vannak a különböző művészeti, el-

³ A nemzettudat konstruált voltának legismertebb elemzését Benedict Anderson brit szociológus nyújtja: ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso Editions, London, 2006, 160. p.

⁴ L.: DOSZTOJEVKSZKIJ, Fjodor Mihajlovics: Puskin, In: Uő.: *A történelem utópikus értelmezése. Tanulmányok*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 122–143. p.

⁵ L.: CSAADAJEV, Pjotr Jakovlevics: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz*, Magyar Helikon, Budapest, 1981.

⁶ L. Marx műveiben, például: *Válogatás Marx és Engels műveiből*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

⁷ PLEHANOV, Georgij: Az orosz társadalmi gondolkodás története, In: SZŐKE Katalin – BAGI Ibolya (szerk.): *Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között. Szöveggyűjtemény*, Bölcsész Konzorcium, Szeged, 2006, <<http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/97Bagi/Bagi%20sz%F6veggy%FBjtem%E9ny-legAKTU%C1LISabb.pdf>> (letöltve: 2015. 06. 02.).

sősorban irodalmi alkotások, amelyeket kevés kivételtől eltekintve nemesek készítettek nemeseknek. Ugyanakkor a felvilágosodás eszméi pontosan emiatt nem teljesezhettek ki: a nemesek ugyanis – bár érdeklődéssel szemlélték a polgárosodás nyugati folyamatát – a saját érdekeikkel való összeegyeztetlenség miatt a feudalizmus lebontását mégsem támogathatták. A szerzők véleménye szerint ettől az időszaktól figyelhető meg az orosz történelemben az a kettősség, hogy az ország elitje úgy próbál modernizálni, hogy közben a fennálló, a fejlődés gátját jelentő status quo előnyeiből még ideiglenesen sem hajlandó engedni. S ha akadt is olyan nemes, aki a polgárosodás vagy az iparosítás pártjára állt, széleskörű támogatást aligha szerezhetett. A 19. század derekán, a Moszkva környéki és a zaporozsjei iparterületek kialakulásával Oroszország mégis eljutott oda, hogy „már nevetséges volt azon vitatkozni, Oroszországnak vajon a nyugat-európai fejlődés útján kell-e haladnia vagy sem; világossá vált: nemcsak azon kell haladnia, hanem már azt járja, mert a kapitalizmus uralkodó termelési móddá kezd válni Oroszországban”.⁸ A fent említett kettősség miatt azonban a politikában megjelent *Marx kritikája*, vagy egyszerűen csak *kritika*, amely a városiasodás, az iparosodás és a kapitalista fejlődés elméletein próbált fogást találni, s helyette egyfajta történelmi idealizmust mint alternatívát mutatni. A történelmi idealizmus egyik kijelentése volt, hogy Oroszország idővel hátat kell fordítson Európának, de mivel még Oroszországtól keletre is nyugati mintákat követtek, így ennek az irányzatnak valós realitása nem lehetett.

Véleményünk szerint Oroszországban az 1917-es forradalom és átalakulás után beszélhetünk először tömeges identitástudatról abban az értelemben, hogy ettől kezdve a tömegek identitástudatát is szervezeten formálták. Az elitcsoportok harcát felváltotta egy új jelenség, amelyben a pártvezetés diktált, az ellenzékiek pedig vagy a föld alatti csoportokká süllyedve morzsolódtak fel, vagy emigráltak. A szocializmus felsőbbrendűsége ettől kezdve megkérdőjelezhetetlen hivatalos álláspont lett, csakúgy, mint az egyházellenesség. A világforradalom mint történelmi szükségszerűség egészen az ötvenes évekig napirenden maradt, mígnem az atomarzenálok elrettentő ereje világossá tette, hogy egy esetleges harmadik világháború vagy más, globális offenzíva a támadó felet is elpusztítaná. A hidegháborús szembenállás először a politikai vezetést győzte meg arról, hogy a kommunizmus világuralma helyett a tőkés rendszerrel való békés együttélés lesz a jövő útja, majd az állami propaganda vitorláiból is kifogta a szelet. A béketábor identitástudatát ezek után már inkább a második világháború győzelmei, az úrversenyben, valamint az élsportban elért sikerek formálták. Bár az 1956-os pártkongresszuson Hruscsov szakított a személyi kultusszal, még az 1977-es törvények értelmében is „az egypártrendszer bírálata, elutasítása elvileg bűnözésnek számított. Így a

⁸ *Uo.*, 268. p.

rendszer bármilyen bírálata jogi szempontból könnyen aggályos lehetett.”⁹ Mindez oda vezetett, hogy az értelmiség kisebb csoportjai továbbra is föld alatt szerveződtek, emigráltak, vagy pedig olyan területeket választottak maguknak, amelyek távol estek a politikától. 1985-től, a *glasznoszty* életbe lépésétől kezdve viszont megjelent a nyílt párbeszéd, s a korábban felsőbbrendűnek kikiáltott lenini ideológiát egyre több kritika érte. Nyilvánvaló azonban, ha elfogadjuk a modern nemzettudat fentről konstruált létrehozásának elméletét,¹⁰ akkor az is látható, hogy a totalitáriánus kommunista politikai rendszer szinte akadály nélkül tudta dominálni és manipulálni a szovjet/orosz identitást. Ez még akkor is igaz, ha végül csak nem sikerült létrehozni a kommunisták által óhajtott *homo sovieticusok* társadalmát.

A társadalom morális válsága azonban csak a Szovjetunió szétesése után vált teljessé. Az alacsony életszínvonal a társadalom széles tömegei számára a szocializmus évtizedeiben szinte magától értetődő volt, mivel a kontroll alatt működő sajtó a nyugati jólétről aligha számolt be. (A Szuszlov által irányított *Pravda* viszont annál élesebb hangon kérte számon az amerikai feketék jogait, az angol bányászat felszámolását vagy a nyugatnémet munkanélküliek sorsát!) 1990-re azonban a lakosság életszínvonala és az áruellátás odáig süllyedt, hogy az már önmagában is társadalmi feszültségeket indukált. Emellé jött még a bűnüldözés összeomlása, a romló közbiztonság és az elharapózó korrupció, ami kritikus mélységbe lökte a közhangulatot. A nyolcvanas évektől kezdve (Andropov-, Gorbacsov-éra) a Szovjetunióban is engedélyezték az egyéni vállalkozásokat, majd a kisebb magánvállalkozásokat, amely néhány ember számára megnyitotta az utat a vagyonosodáshoz. Amikor ezek az emberek ünnepezt hősök lettek, az tovább mélyítette a társadalom morális válságát, mivel a harácsolás előtte bűncselekménynek számított, s most egyszeriben a bűnözőkből lettek hősök egy olyan időszakban, amikor sokak életében a nélkülözés vált általánossá. Az 1990-es évek első felében tapasztalható infláció semmivé tette a tömegek megtakarításait, s ez egyesek számára azt az üzenetet közvetítette, hogy mostantól nincs értelme takarékoskodni, a legjobb életfilozófia ettől kezdve: *carpe diem!* A szovjet, illetve 1992-től orosz társadalom ekkor szembesült azzal is, hogy országa – amelyet a propaganda a világ legerősebb országaként definiált – elvesztette befolyását Kelet-Európában, vereséget szenvedett Afganisztánban és a fegyverkezési versenyben, s az immáron szabadon áramló információkból az is kiderült, hogy az életszínvonal tekintetében is jelentősen elmarad a *hanyaglatl kapitalizmus országaitól*: Nyugat-Európától és Észak-Amerikától.

„A Szovjetunió széthullása után szinte lehetetlen felmérni azokat a szellemi távlatokat, melyek alapján feltételezhető lenne bármiféle határozott kon-

⁹ KRAUSZ Tamás: A Brezsnyev-korszak, In: SZÓKE-BAGI (szerk.): *i.m.*, 479. p.

¹⁰ L.: HABERMAS: *i.m.*; ANDERSSON: *i.m.*

túrokkal rendelkező, egységesnek mutakozó kultúrkonceptió. A társadalmi berendezkedés és az ideológiai rendszer viharos változásai megrendítették a kultúra még megmaradt védőbástyáit, az egyébként is megosztott orosz értelmiség elvesztette biztonságosnak vélt tájékozódási pontjait, civilizációs identitásának megőrzése több szinten is veszélyeztetetté vált. Ebben a zavaros eszmetörténeti helyzetben még a Kelet–Nyugat dilemma is más tartalommal telítődik, mint ahogyan az a kulturális tudatba eddig beépülni látszott.”¹¹

A fenti idézetet nem nehéz igazolni: az orosz társadalom találkozás a tőkés rendszerrel igencsak keserűre sikeredett: infláció, kuponos privatizáció, sokkterápia – és egy igencsak sajtóságos elnökválasztás 1996-ban. Ebben az évben ért véget Borisz Jelcin első elnöki ciklusa. A szívbeteg, korrupcióval megvádolt, populista politikusnak alig volt esélye a győzelemre, s mindenki arra számított, hogy a következő elnök a kommunista Zjuganov lesz, aki nemcsak a szovjet idők létbiztonságával kecsegtetett, de arról is részletesen beszélt, hogy a nyugati tőke bevonásával miként képzei el a kommunista Oroszország jövőjét. A Zjuganov célkeresztjébe került oligarchák (Berezovszkij, Guszinszkij) azonban összefogtak, s a tulajdonukban álló médiabirodalmakat arra utasították, hogy minden erejükkel Jelcint támogassák. Jelcint végül újraválasztották, s az oligarchák ezért cserébe olyan számlát nyújtottak be, amely az 1995-ös pénzügyi válsággal vegyítve halálos koktélt jelentett az orosz gazdaság számára, s 1998. augusztus 17-én bekövetkezett az államcsőd. Ez volt az a pillanat, amikor az ország minden lakója számára a napnál is világossá vált, hogy Oroszország nem világhatalom többé. Azt is lehet mondani, hogy az államcsőd jelentette a szimbolikus végét a Jelcin-rendszernek. A néhány évtizede világszerte csodált/rettegett szovjet/orosz birodalom jutott tulajdonképpen csődbe.

Az orosz állam jelenleg kettős üzenetet közvetít polgárai felé. Egyrészt hangsúlyozza az ország soknemzetiségű jellegét, másrészt nem enged kétségeket ébreszteni a felől, hogy *Oroszország az oroszoké*. Az előbbieken alapján különbség van az *oroszok* (russzkij) és az *oroszországiak* (rosszijan) között, amelyek közül az utóbbi szó az Oroszországban élő, de nem orosz nemzetiségű polgárokra utal. Az orosz állam hangsúlyt fektet rá, hogy az *oroszországiaknak* „oroszországi identitásuk legyen”,¹² aminek célja, hogy gátat szabjon az olyan nemzetiségi identitások túlzott megerősödésének, mint a dagesztáni vagy a tatár. Az Oroszországhoz tartozás *élményének* népszerűsítése érdekében az orosz állam a nemzetiségiek által lakott területeken igyekszik minél több fejlesztési projektet támogatni, illetve a közösség elöljáróinak helyet biztosít az ország döntéshozatali szerveiben is.

¹¹ Végtelen zsákutca. Szellemi útkeresések az ezredfordulón, In: SZŐKE-BÁGI (szerk.): *i.m.*, 497. p.

¹² TISHKOV, Valery: The Russian People and National Identity, *Russia in Global Affairs*, 9 august 2008, <http://eng.globalaffairs.ru/number/n_11287> (letöltve: 2015. 06. 02.).

A fentieknek ugyanakkor ellentmond, hogy az ortodox kereszténység szinte államvallási státuszt élvez,¹³ az orosz kultúra dominanciája egyértelmű, csakúgy, mint az oroszok felülreprezentáltsága a tudományos életben, az értelmiségben belül, a nemzetközi kapcsolatokban és az üzleti életben is. Valerij Tiskov szerint a legfontosabb feladat, hogy a soknemzetiségű Oroszországban az egységes nemzeti identitás megteremtése mellett a társadalmi szolidaritást is sikerüljön megerősíteni, különös tekintettel a vallás, a kultúra és a borszín alapján az orosz nemzetiségűektől jelentősen különböző társadalmi csoportokra, közösségekre.

Az orosz nemzeti identitás napjainkban

Az orosz társadalom politikailag motivált identitásformálása Putyin elnök 2012-es újraválasztása után új lendületet kapott. A jelenség háttérében véleményünk szerint az áll, hogy 2013-ra kifulladás az orosz gazdasági növekedés indikátorai, mivel az energiahordozók kitermelésének szerepét továbbra sem sikerült csökkenteni a gazdaságban, s nem kerül sor új húzóágazatok kialakítására sem. Mindez oda vezetett, hogy a gazdaság bővülése megtorpant, csakúgy, mint a lakosság elkölthető jövedelme. 2014-től az ukrajnai konfliktus miatt kialakult feszült geopolitikai helyzet szembeállította Oroszországot és az Európai Uniót.¹⁴ A bevezetett szankciók Oroszországban sem maradtak válasz nélkül, és az állami kontroll alatt álló média hozzálátott, hogy bemutassa a Nyugat „erkölcsi hanyatlását”, és szembeállítsa vele az orosz társadalom tradicionális értékeit.¹⁵ Ha 2013 szeptemberében a Valdaj Klubban elhangzottak után az üzenetet egyetlen mondatban kellene összefoglalni, akkor az valahogy így hangozna: „Hiába jobb Nyugaton az életszínvonal, ha az erkölcstelenség és a morális válság miatt ezekre az országokra csak az elkorcsosulás és hanyatlás vár, Oroszország viszont hamarosan felvirágzik, s az életszínvonal eléri majd a Nyugatot, mert a társadalom tiszta,

¹³ Az ortodox egyház domináns szerepet játszik a mai modern orosz identításban. Erről L.: KÄÄRIÄINEN, Kimmo – FURMAN, Dmitrii: *Orthodoxy and a Component of Russian Identity, East-West Church & Ministry Report*, Vol. 10, No. 1, Winter 2002, 12–13. p., <<http://www.eastwestreport.org/articles/ew10109.html>>, (letöltve: 2015. 06. 02.).

¹⁴ A geopolitikai és geogazdasági szembenállás mellett igen jelentős volt az orosz és ukrán nemzeti identitások eltérő értelmezéseiből fakadó feszültség a fegyveres konfliktushoz vezető úton. L. ezzel kapcsolatban: MILLER, Alexei – WERT, Paul W.: *The „Ukrainian crisis” and Its Multiple Histories, Kritika Explorations in Russian and Eurasian History*, 01/2015, 16(1), 145–148. p.

¹⁵ MOROZOV, Viatcheslav: *Nature abhors a Vacuum, Russia in Global Affairs*, 23 september 2014, <<http://eng.globalaffairs.ru/number/Nature-Abhors-a-Vacuum-16994>> (letöltve: 2015. 06. 02.).

s kiveti magából a devianciákat.”¹⁶ A Nyugattól való eltávolodás mellett a *tradicionális orosz értékek* hangsúlyozása azért is veszélyes, mert kiélezheti a nemzetiségi ellentéteket, szíthatja a bevándorlásellenes hangulatot, és könnyen céltáblává változtathat bármilyen szubkultúrát vagy közösséget amiatt, hogy nem objektív, hanem szubjektív meghatározás, s ezzel önkényesen alakítható. A kérdés ezek után az, hogy Oroszországban a társadalom milyen üzenettartalommal szólítható meg eredményesen.

Hofstede vizsgálatai¹⁷ szerint történelmi okokból Oroszországban máig megfigyelhető a társadalmi igény az erős központi hatalomra. Ez nemcsak a cárizmusnak, majd a kommunista diktatúrának köszönhető, amelyek élén kevés kivételtől eltekintve szinte végig egy megkérdőjelezhetetlen tekintélyű despota állt, hanem a rendszerváltás utáni káosz éveinek is, amikor a magára maradt és elnyomott, kihasznált társadalom egy megmentőért kiáltott.

Az orosz társadalom tagjai igencsak kollektivisták, s az individuum alig jelenik meg. Ugyanakkor véleményünk szerint a társadalom tagjai körében népszerűek a kerülőutak, az ügyeskedés, ami termékeny talajt biztosít a korrupciónak és a feketegazdaságnak. A társadalmi konszenzussal szembenő individualizmus irigységet és kirekesztést szül, s ebben a média szerepe is kettős: a sikertörténetek és minták bemutatása mellett (például a Forbes magazin orosz nyelvű kiadása) bizonyos sajtóorgánumok előszeretettel keltenek irigységet, s alakítanak ki olyan képet a társadalom alsóbb rétegeiben, hogy meggazdagodni, előbbre jutni csak tisztességtelen úton lehet. Emellett az orosz társadalomban természetesen fontos a család és a barátok szerepe, már csak a viszontagságos körülmények miatt is.

Az orosz társadalom megítélésünk szerint egyértelműen maszkulin vonásokat hordoz: a férfi és női szerepek egyértelműen elkülönültek, a férfiakra nehezedő stressz pedig – különös tekintettel a társadalmi elvárásokra – jelentős. Az anyagi siker szerepe Oroszországban kiemelkedő: a saját (főleg moszkvai) lakás, illetve a divatos autó egyértelmű bizonyítékot jelent az illető státuszára. Emiatt jelentős az erőn felüli költekezés, a státusszimbólumok halmozása, a luxusfogyasztás erőltetése a megtakarítások kárára (akár fogyasztói hitelek segítségével) és a lappangó stressz, az elfojtott kisebbség-érzés, valamint az attól való félelem, hogy hátha jön valaki, aki erősebb, hatalmasabb, magasabb státuszú.

A bizonytalanságot az orosz emberek relatíve jól tűrik. Talán most nő fel az első generáció, amely nem kényszerült rá, hogy óriási tragédiákon vagy az

¹⁶ Putyin felszólalása a Valdaj Klubban. Középpontban az oroszországi identitás, L.: <http://oroszvilag.hu/?t1=oroszorszag_hirei&hid=4302> (letöltve: 2015. 06. 02.).

¹⁷ L. ezzel kapcsolatban: KHAVRONINA, Sophia: Hofstede Theory of Cultural Dimensions, *Opening New Russia*, 2014, <<http://openingnewrussia.blogspot.hu/2013/02/hofstede-theory-of-cultural-dimensions.html>> (letöltve: 2015. 06. 02.).

életet megkeserítő nehézségeken menjen keresztül. Az 1990 előtt születettek szinte mindegyike jól emlékszik még:

- a szocializmus évtizedeire, amelyet az akadozó áruellátás jellemezett, s ezért ajánlatos volt bespájzolni, ha mégis kapható volt valami;
- a rendszerváltás veszteségeire és társadalmi bizonytalanságára;
- a félresikerült privatizációra, ahol a kapott kupont sokszor csak egy csomag cukorra vagy egy pár cipőre sikerült elcserélni;
- a kilencvenes évek hiperinflációjára, amely egy pillanat alatt semmivé tette az évtizedek alatt összekuporgatott vagyontöredéket;
- az 1998-as államcsődre;
- vagy egyszerűen csak azokra a csalásokra, amelyekben jelentős pénzeszegeket veszített el.

A bizonytalanság érzése oda vezetett, hogy az orosz társadalom többsége a mának él, ha pénze van, azt mielőbb árura vagy szolgáltatásra cseréli, ha pedig mégis megtakarít, akkor azt lehetőleg dollárban, euróban teszi, a tehetősebbek pedig előszeretettel bízzák pénzüket külföldi bankokra (Svájc, Ciprus).

A fenti okok miatt hosszútávú időorientációról Oroszország esetében egyáltalán nem beszélhetünk. Érdeklődéssel szemléljük, hogy a fiatalok miként reagálnak majd a 2014-es év fő gazdasági eseményére, amikor is a rubel értéke felére csökkent a dollárhoz képest, s az importjavak egyik hétről a másikra ismét csak egy szűkebb csoport számára váltak napi szinten elérhetővé.

A szervezeti kultúrák esetében jelentős a hierarchikus elkülönülés, a felsőbb szinten állók egyértelmű dominanciája és a lehatárolt szerepkörök. A szubszidiaritás idegen fogalom Oroszországban, a fentről kapott utasítások végrehajtása pedig kötelező. Jellemző, hogy a glasznosztig Oroszországban büntetőjogi következményei voltak annak, ha valaki a hivatalos pártideológia ellen agitált, s még ma sem ajánlatos a politikusok közvetlen bírálata. Gyakoribb, hogy az emberek igyekeznek függetleníteni magukat a *nagyoktól*, s megteremtteni a maguk privát szféráját. Ugyanezt a munkahelyeken is megfigyelhetjük, ahol a gyenge fegyelem, a lustaság, a kisebb szabotázsok és a főnökök utálata jelentik az ellenállás eszköztárát.

Természetesen a fentiekre a politika is reagál, s a közösség szervezését, a politikai berendezkedést is ennek tudatában alakítja. A Vladiszlav Szurkov által kidolgozott *irányított demokrácia*-elmélet lényege, hogy a világban sehol nincs korlátlan szabadság.¹⁸ Az *irányított demokrácia* a Hofstede által leírt identitással is könnyen összeegyeztethető, a legfontosabb jellemzői:

¹⁸ Az orosz *irányított demokráciáról* rengeteg elemzés és cikk jelent meg, kérdés, hogy a kelet-ukrajnai krízis körül kialakult geopolitikai helyzet milyen hatással lesz e politikai rendszer jövőjére. ROBERTS, Sean P.: Research in Challenging Environments: the Case of Russia's 'Managed Democracy', *Qualitative Research*, 6/2013, 13(3), 337-351. p.; KRASIEV,

- erős elnöki hatalom és gyenge/alárendelt végrehajtó intézmények;
- állami médiafelügyelet;
- a választási rendszer csak igazolja, legitimálja az elit döntéseit;
- a rövidtávú sikerek oltárán feláldozzák a hosszútávú fejlődést.¹⁹

Az irányított demokrácia legnagyobb gyengesége, hogy a döntések információhiányos közegben születnek, szemben a szubszidiaritással. Az elmélet abból az illúzióból indul ki, hogy a káoszt csak az egy kézben összefutó szálakkal lehet elkerülni, a valóság azonban az, hogy a különböző érdekcsoportok torzítják a döntéshozókhöz eljutó információkat, sok esetben korrupció is felmerül, s ennek nyomán részrehajló, káros döntések születnek. Az elitista berendezkedés ugyanakkor számos előnnyel is jár a társadalom számára, amelyekről kár lenne megfeledkezni: a szigorú hierarchia átlátható függelmi viszonyokat teremt, s ezzel kiszámíthatóságot hoz, a felsőbb körök döntései pedig felmentik a felelősség alól az alávettetteket.

Érdekes, de cseppet sem meglepő jelenség, ahogyan a paternalista berendezkedés a munkahelyeken is megjelenik. A vezetők nemcsak irányítanak, de gondoskodnak is beosztottaikról. Gyakori, hogy a vezető a magánéleti problémák megoldásában is segítsen, vagy munkahelyi kiváltságokat (például vállalati autót) magánhasználatra is engedélyezzen. Az identitás szempontjából fontos megjegyezni, hogy sok esetben a személy önmeghatározásának része az a tény, hogy az illető mekkora szervezet tagja, milyen óriásvállalat munkatársa, vagy éppen *mekkora urat szolgál*.

Következtetések és eredmények

Az oroszországi események és fejlődési tendenciák esetében gyakran szembeülünk azzal a kérdéssel: azokat értékelhetjük-e a nyugati mérési módszerek segítségével? Véleményünk szerint a válasz: igen, mindössze azt kell belátunk, hogy a fejlődést meghatározó történelmi események, illetve a polgárok gondolkodását és értékrendjét meghatározó lélektani tényezők és benyomások jelentősen eltérnek a nyugat-európai embereket ért hatásoktól, s emiatt az emberek gondolkodása, világlátása is jelentős mértékben eltérő lesz.

Oroszország fiatal demokrácia, ami azt jelenti, hogy viszonylag kevés tapasztalattal rendelkezik ezen a területen, s a problémán a rendszerváltás után a moszkvai belvárosban gombamód szaporodó külföldi NGO-k és tanács-

Ivan – HOLMES, Stephen: An Autopsy of Managed Democracy, *Journal of Democracy*, 01/2012, 23(3), 33–45. p.

¹⁹ PETROV, Nikolay – McFAUL, Michael: *The Essence of Putin's Managed Democracy*, Carnegie Endowment for International Peace, October 18, 2005, <<http://carnegieendowment.org/2005/10/18/essence-of-putin-s-managed-democracy/2a3>> (letöltve: 2015. 06. 02.).

adók megjelenése sem változtatott. Az emberek fejében ugyanis még mindig azok az öröklött társadalmi minták a meghatározó jelentőségűek, amelyek az autokratikus berendezkedéshez, a szigorú hierarchiához és gondoskodó, a döntések felelősségét magukra vállaló, de mégis elszámoltathatatlan vezetőkhöz kapcsolódnak. A fentiek miatt az orosz ember nem vágyik önállóságra, nem követeli az átlátható állami működést, és nem törekszik arra sem, hogy saját maga gyűjtsön babérokot. Az egyszerű orosz próbál besimulni és túlélni, s inkább csak némi irigységgel, mint valódi tettvágyal a szívében nézi az ország javai felett uralkodó elit életét és tevékenységét. Az átlagember számára a tudat is elegendő, hogy egy nagy nemzet, egy világhatalom polgára, s ezért az illúzióért akár áldozatokra is hajlandó. Meglátásunk szerint a világhatalmi státuszról szőtt ábránd az orosz társadalom közös kincse, amelyből idős és fiatal, férfi és nő, szegény és gazdag, munkás és értelmiségi egyaránt részesül. E közös kincs birtoklása adja azt a közösségi erőt, amely képessé teszi az embereket a szervezetlenség vagy a visszaélések okozta kínok elviselésére, s ez feljogosítja az elitet arra, hogy az illúziók fenntartását indokul felhasználva a közösség többi tagja felett basáskodjék.

Nem kérdés ugyanakkor, hogy reformokra igenis szükség van. Sürgős reformra szorul az államigazgatás, a bűnüldözés, de maga a gazdaság is. Oroszország csak úgy törhet ki a világpiacon kiszolgáltatott helyzetéből, ha az energiahordozók kitermelése és exportja mellett további húzóágazatokat is képes kialakítani, és az európai és kínai áruk fojtogató gyűrűjében meg tudja erősíteni iparát, illetve szolgáltató szektorát.

Szerintünk a reformokkal kapcsolatban nem az a fő kérdés, hogy megvalósulnak-e, hanem az, hogy mikor. Ha megvalósulnak, és Oroszország képes lesz ismét fejlődési pályára állni, vonzó élettérré válni polgárai számára, illetve termékeny táptalajt nyújtani a hazai és betelepülő cégek számára, akkor a polgárok, s ezzel együtt a társadalom identitása is megváltozhat. A sikerekből táplálkozó és megerősödő önbizalom ugyanis erősítheti a kollektívizmust, a jövőbe vetett hitet és a hosszútávú tervezést, megtakarítást, felhalmozást, ami öngerjesztő folyamatként elvezethet a jóléthez. A jólét pedig társadalmi stabilitást, s talán növekvő szolidaritást is magával hoz majd, ami végre elvezethet egy nyitott, toleráns Oroszországhoz. Ehhez azonban nagyon sok víznek kell lefolynia a Volgán, és a közelmúlt kelet-ukrajnai eseményei és azok nemzetközi, illetve orosz értelmezései lassíthatják ezt a pozitív scenáriót.

Összegzés

A jelen írás keretein belül a szerzők megkísérelték bemutatni az orosz nemzeti identitás fejlődésének egyes mozzanatait, különös tekintettel azokra a problémákra és sajátosságokra, amelyek a vizsgált társadalmat jellemzik. A

kutatómunkát nehezítette, hogy az identitásfejlődést gyakran próbálták különböző ideológiai irányzatok alapján értelmezni, torzítani vagy erőltetni, sőt az orosz társadalom önmeghatározása ma sem semleges az aktuálpolitika önkényétől.

Az identitás vizsgálatához a szociológia és a történelem ad objektív támpontokat. Hofstede kutatásai alapján egy erősen centralizált, hierarchikus, maskulin vonásokat hordozó társadalom képe rajzolódik ki előttünk, amelyben a hosszútávú fejlődés ígérete áldozatul esik a rövidtávú érdekeknek.

A jelenlegi helyzetből csak az államigazgatás, a bűnüldözés reformja jelenthet kiutat, amely képes rá, hogy megtisztítsa a társadalmat és a gazdaságot a korrupciótól, s garantálja a tulajdonjog biztonságát, különös tekintettel a szellemi tulajdonra. Csak egy ilyen fordulat képes rá, hogy az orosz gazdaságot ismét növekedési pályára állítsa, ösztönözze az innovációt, s alapját adja az életszínvonal növekedésének. Igazolt tény, hogy a növekvő életszínvonal a társadalom és az egyén önértékelésére is pozitív hatással van, ami képes rá, hogy csökkentse a stresszt, a félelmeket, s ezzel a társadalmat szolidárisabbá és nyitottabbá tegye.

Véleményünk szerint egy jövőbeni, nyitott orosz társadalom képes lenne rá, hogy teret biztosítson a gazdasági szereplők közötti szinergiának, illetve a jelenlegi ütemnél intenzívebben integrálódjék az úgynevezett *nagyobb Nyugat*²⁰ rendszerébe. Egy ilyen integráció kétséget kizáróan pozitív hatással lenne az orosz társadalom és gazdaság fejlődésére is, ami azt jelentené, hogy az ország egy emelkedő spirálba kerülne.

További felhasznált, nem hivatkozott irodalom

DUMETZ, Jérôme: Riding the waves of the Russian culture, *Goinglobal.com*, 2009, http://old.goinglobal.com/hot_topics/russia_jerome_culture.asp (letöltve: 2015. 06. 02.).

GÉMESI Ferenc: Az oroszországi nemzet. Konceptióváltás 16 év után, *oroszvilag.hu*, 2013. június 13., <http://oroszvilag.hu/?t1=elemzesek_interjuk&hid=4124> (letöltve: 2015. 06. 02.).

GROYS, Boris: Az orosz nemzeti identitás keresése, *Replika*, 19–20. szám, 1995. december, 139–148. p. <<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1920/09szam.htm>>, (letöltve: 2015. 06. 02.).

KARAGANOV, Sergei (project supervisor) – LIKHACHEVA, Anastasia (principal author) – MAKAROV, Igor: *National identity and the future of Russia*, The Valdai Discussion Club, 2014, http://vid-1.rian.ru/ig/valdai/Identity_eng.pdf.

²⁰ BRZEZINSKI, Zbigniew: Balancing the East, Upgrading the West. U.S. Grand Strategy in an Age of Upheaval, *Foreign Affairs*, Vol. 91, No. 1, 2012, 97–104. p.

- II. Miklós és Sztálin a legkedveltebb, *oroszvilag.hu*, 2015. január 27., <<http://oroszvilag.hu/?t1=tortenelem&hid=5663>> (letöltve: 2015. 06. 02.).
- SAKWA, Richard: Surkov: dark prince of the Kremlin, *opendemocracy.net*, 7 April 2011, <<https://www.opendemocracy.net/od-russia/richard-sakwa/surkov-dark-prince-of-kremlin>> (letöltve: 2015. 06. 02.).
- TRIESMAN, Daniel: *Presidential popularity in a young democracy. Russia under Jeltsin and Putin*, University of California, Los Angeles, 2009, <<http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/triesman/Papers/Pres%20pop.pdf>> (letöltve: 2015. 06. 02.).